

Т.М.НИКОЛАЄВА*

СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

У статті подано соціокультурну характеристику підприємців України в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. – період, коли внаслідок нового економічного становища важливим суб'єктом громадської діяльності стають представники торгово-промислового прошарку, з яким був пов'язаний важливий етап освітньо-культурного поступу, розвитку благодійності та меценатства.

Звернення сучасних дослідників до історії підприємництва набуває нині особливої актуальності. Утвердження ринкової економіки в незалежній Українській державі, потреба в соціальному спрямуванні діяльності підприємця потребують досліджень аналогічних процесів в Україні у дорадянський час. Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. стали «золотою епохою» підприємництва в Російській імперії, до складу якої входила більшість українських земель. Промисловці й купці справляли великий вплив не лише на економічне, а й на громадське та культурно-освітнє життя суспільства.

У сучасній історіографії існують значні напрацювання із зазначеної теми. Дослідники поряд із вивченням процесів, які відбувалися в економіці, спрямували свій науковий інтерес на соціальні аспекти, на людину, яка знаходилася в центрі тих процесів і значною мірою керувала ними. На порядку денному постало розв'язання низки проблем, серед яких важливою є соціокультурна діяльність буржуазії. Російська історична наука за останні два десятиріччя багато зробила у вивченні історії підприємництва. Світ побачили ґрунтовні дослідження, в яких розглядаються різні аспекти цієї теми протягом тривалого часу, від ХVІ ст. до початку ХХ ст.¹

Українські вчені у цьому напрямку досліджень також мають чималі напрацювання. Історики тією чи іншою мірою вивчали урядову політику в галузі промислового будівництва, процес формування торгово-промислової буржуазії в пореформену добу як у цілому в Україні, так і в окремих регіонах та галузях економіки – гірничодобувній, металургійній, машинобудівній, цукровій, кредитно-банківській справі; соціальні і національні

* Ніколаєва Тетяна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

¹ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – 187 с.; Крупная буржуазия России. Конец ХІХ в. – 1914 г. – Москва, 1992. – 260 с.; Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – Москва, 1999. – 510 с.; История предпринимательства в России. – Москва, 2000. – Кн.2: Вторая половина ХІХ – начало ХХ века / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – 575 с.; Власов П.В. Благотворительность и милосердие в России – Москва, 2001. – 445 с. та ін.

джерела поповнення торгово-промислового прошарку, господарську та громадську діяльність окремих промисловців і купців².

Стосовно соціокультурної діяльності окремих відомих підприємців та їх об'єднань, купецтва як стану, то серед масиву публікацій слід назвати праці Т.І.Лазанської, О.М.Доніка, Ф.Я.Ступака, В.В.Ковалинського та ін.³, в яких розглянуто широкий спектр практичної участі підприємницького прошарку в громадських справах, у розвитку освіти, у розв'язанні гострих соціальних проблем суспільства. А тому необхідно з'ясувати економічні, соціальні, морально-психологічні чинники, що спонукали представників буржуазії до соціокультурної діяльності.

Формування підприємницького прошарку на українських землях розпочалося задовго до проведення соціально-економічних реформ 1860–1870-х рр., проте саме з цього часу, коли відбувалося утвердження фабрично-заводської промисловості і механізованого транспорту в економіці, активізувався процес його чисельного зростання, відбувалися якісні зміни складу підприємців, які все більше усвідомлювали свою роль в економічному і громадському житті. Утім суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській стадії розвитку промисловості за умов збереження значних феодальних пережитків в економіці, насамперед у сільському господарстві, та дворянсько-поміщицький характер політичної надбудови, позначилися на формуванні буржуазії.

Найбільш повні дані про кількість людей, які займалися підприємницькою діяльністю в українських губерніях, дає перепис 1897 р. Тут, зокрема, було зафіксовано 111 626 осіб, які жили за рахунок прибутків із капіталу і нерухомості, 306 644 – займалися торгівлею та 3612 – кредитно-торговими операціями (загальна кількість населення українських губерній у цей час була понад 22 млн осіб). У підсумку підприємницький прошарок (разом із родинами) становив не більше 2% від усього людського загалу в Україні⁴. Так, в одному з найбільших торгово-промислових центрів України – Києві – того

² Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Його ж. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С.57–66; Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861–1917 г.). – Донецьк, 1998. – 146 с.; Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – 340 с.; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – 312 с. та ін.

³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 282 с.; Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип.1. – К., 2000. – С.114–136; Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – 208 с.; Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004; Його ж. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.16–41; Його ж. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.; Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – 2-е изд. – К., 1998. – 528 с.; Его же. Семья Терещенко. – К., 2003. – 388 с.; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Платонов В. Человек-легенда: Александр Польш. – Днепропетровск, 2002. – 208 с. та ін.

⁴ Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – С.120; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.169.

року з 247,7 тис. осіб до купецького стану (значна частина підприємницького прошарку) належало всього 1,02% населення⁵.

За рівнем доходів буржуазія України у 1905 р., за підрахунками української дослідниці Т.І.Лазанської, мала наступну структуру. Взявши за критерій для визначення прошарку дрібних підприємців річні прибутки до 2 тис. руб., середніх – від 2 до 10 тис. і великих – понад 10 тис. руб., вона визначила, що 73% від їх загальної кількості належали саме до дрібних одноосібних власників торгово-промислових закладів. На їх долю припадало 57% прибутків. Середня буржуазія становила 23,2%, а її частка у загальному прибутку складала 20%. До великої буржуазії належало лише 3,8% від загальної кількості підприємців, а їхній прибуток складав 23,2%⁶.

Незважаючи на відносно малу чисельність великої промислової буржуазії, саме вона в кінці XIX ст. посіла важливе місце у суспільстві, яке стало на шлях індустріального розвитку. Велика буржуазія впевнено тримала руку на пульсі економічного розвитку, впливала на політику уряду, із кожним роком усе наполегливіше підпорядковувала собі громадське життя, а після революційних подій 1905 р. долучилася й до участі у вирішенні політичних питань. Вона перетворилася на впливову частину суспільства, що була пов'язана з передовим у технічному та організаційному плані господарством, і вміло пристосувалася до кон'юнктури внутрішнього й зовнішнього ринків.

Відповідно до промислового розвитку окремих районів процес формування великих підприємців найбільш інтенсивно відбувався на Півдні та Правобережжі України. Саме тут склався найзаможніший прошарок великої буржуазії, яка володіла підприємствами, що мали прибутки від 10 тис. руб. Так, із загальної кількості підприємств, на Правобережжі її питома вага становила 32,5%, а на Півдні – 44%. Натомість буржуазія Лівобережжя була значно слабшою як за кількістю торгово-промислових закладів, так і за їх прибутковістю. У кожному з цих районів була і лідируюча губернія. Зокрема, на Правобережжі до такої належала Київська, на Лівобережжі – Харківська, а на Півдні – Херсонська. Стосовно ж великих акціонерних промислових і торгових товариств, які посідали провідне місце в економіці, то їх частка у 1905 р. становила майже 54% прибутків по групі підприємств, що мали більше 10 тис. руб. прибутку щорічно⁷.

До торгово-промислової діяльності в пореформений період активно долучалися представники різних соціальних груп – від привілейованих станів до народних низів. Як писав дослідник буржуазії П.А.Берлін: «На кінець 60-х і на початок 70-х років особливо яскраво розгортається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці і промисловці, а й природжені дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкуруч організованих

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание центрального статистического комитета МВД под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.ХVI: Киевская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С.51.

⁶ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С.94.

⁷ Там само. – С.94–95.

справах... Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплювала благодушних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші»⁸. Окрім купців і дворян, підприємництвом активно займалися міщани, селяни, козаки, чиновники, інженери, навіть адвокати, лікарі, науковці та ін. Тому підприємницький прошарок, що інтенсивно формувався, за своїм складом був багатолікий і неоднорідний, перебував у постійному русі. Поряд із династіями, які нараховували декілька поколінь, до його середовища вливалися новачки з нижчих суспільних верст. Поширення дрібнотоварного виробництва у сільській місцевості і містах, до якого залучалися селяни, дрібні кустарі і торговці, активно сприяло зростанню торгово-промислового прошарку⁹. Межа між купецтвом, міщанством та селянством визначалася лише багатством і підприємницькою діяльністю, а не традиціями. У результаті зростав кількісно і розширював соціальне коло підприємницький загаль, у тому числі промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру.

Залученню до підприємництва суспільних низів стимулювало й пореформене законодавство. Зокрема, були ліквідовані існуючі до середини 60-х рр. XIX ст. обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан, отримали послаблення в оподаткуванні окремі види діяльності. Загалом положення від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інші види промислів» надавало особам усіх станів рівні права на підприємницьку діяльність¹⁰. Утім реформи, які започатковувалися в Російській імперії, не змогли остаточно покінути з проблемою становості. Загальна урядова політика була спрямована на те, щоб зміцнити економічне становище дворянства, найзаможнішої частини купецтва та стримувати підприємницьку ініціативу нижчих станів¹¹. А тому вихідців із суспільних низів серед великої промислової буржуазії були одиниці.

Незавершеність буржуазних перетворень в економіці створювала основу для існування методів первісного нагромадження капіталу, тому зберігалася величезна вага торговельного капіталу. Особливо купецтво за доби ринкового господарства активно долучалося до промислового підприємництва, було творцем не лише посередницького, а й виробничого капіталу. Прибутки торговельного капіталу у пореформені десятиліття за розмірами не поступалися добі первісного нагромадження. Це обумовлювало силу купецького стану, який на зламі XIX–XX ст. серед інших станів виступив засновником найбільшої кількості фабрично-заводських підприємств. Останні в Україні становили 35% від загальної кількості заснованих представниками усіх соціальних прошарків (за неповними даними на 1903 р. – близько

⁸ Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – 2-е изд. – Ленинград; Москва, 1925. – С.116–117.

⁹ Рындинский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – С.233, 245.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – Т.38. – Отд.1-е. – 1863. – №39118. – С.3–15.

¹¹ Галахов В.В. Торгово-промышленное предпринимательство российской буржуазии в конце XIX в. (по материалам статистики промышленного обложения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1986. – С.16.

2300 підприємств)¹². Тому на початку ХХ ст. купці, завдяки енергії, підприємливості, капіталам, домінували у промисловій діяльності.

Іншою групою, яка активно залучалася до капіталістичного підприємництва, були дворяни-поміщики. Зберігши значні станові привілеї і пільги дворянському класу, уряд шляхом постійної економічної та законодавчої підтримки створив для нього найкращі умови для підприємницької діяльності. Велике землеволодіння, яке й після реформи 1861 р. зосереджувалося в руках дворян, було основою для розвитку промисловості, особливо галузей, пов'язаних із сільським господарством. Тому найкращі умови для розвитку промисловості мали саме великі землевласники¹³. З їхнього середовища виокремилася найбільш помітна група підприємців, особливо цукрозаводчики, а також гірничопромисловці.

Підприємницький прошарок України був різним і за своїм національним складом. Курс російського уряду, спрямований в останній третині ХІХ ст. на форсований розвиток великої фабрично-заводської промисловості, за відсутності достатніх внутрішніх капіталів спонукав його вдатися до широких зарубіжних інвестицій. Цьому було підпорядковане досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Відверта протекційна політика держави по відношенню до вітчизняної промисловості змушувала іноземних підприємців привозити в Україну не товари, а вільні кошти. Як зазначив один із дослідників, «скептичне ставлення до залізорудного багатства Кривого Рогу володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 р. Історичний конфлікт регіону Кривого Рогу й Уралу було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу»¹⁴.

Внаслідок бурхливого розвитку вугільної, залізорудної і металургійної, а також машинобудівної та суднобудівної промисловості в Україні, іноземний капітал уже наприкінці ХІХ ст., не зустрічаючи економічного опору, захопив ключові позиції в цих галузях економіки. Багатьом інвесторам із Західної Європи стало вигідно засновувати підприємства, які за досить короткий час давали великі надприбутки. Місцеві промисловці, будучи економічно слабкі і з меншим підприємницьким досвідом, намагаючись не ризикувати капіталами, зосереджували свою діяльність переважно у майже безпрограшних харчовій і переробній галузях промисловості. Як зазначав голова Ради з'їзду представників торгівлі і промисловості М.С.Авдаков, «уряд широко заохочував вільну приватну ініціативу, йому були чужими будь-які обмеження, в тому числі і національні, внаслідок чого приватний капітал, сповнений довіри до виваженої політики уряду, попрямував широким потоком у промисловість»¹⁵.

¹² Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. – Санкт-Петербург, 1903. – 838 с.

¹³ Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца ХІХ – начала ХХ в. – Москва, 1971. – С.130.

¹⁴ Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці ХІХ ст. – С.20.

¹⁵ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С.17.

Напередодні Першої світової війни на українських землях найбільший відсоток підприємців іноземного походження спостерігався саме у галузях важкої промисловості, де переважали французькі та бельгійські капіталісти. Так, 1900 р. понад 80% акціонерних капіталів у гірничозаводській промисловості належало іноземцям. Загальна ж сума французьких капіталів в Україні становила 220 млн франків. Бельгійські капіталісти вклали в українські підприємства 115 млн руб., тобто більше половини всіх інвестованих коштів у Російській імперії. Німецькі та англійські промисловці також зробили великі капіталовкладення в українську економіку (відповідно 29,7 і 23 млн руб.)¹⁶. Такі іноземні підприємці, як А.Буроз, Ф.Штатцер, Е.Манціарлі де Делінесті, Г.Гартман, Д.Юз тощо, були серед тих промисловців, які взяли активну участь в економічному житті українських земель¹⁷.

Разом із чималою групою західноєвропейських капіталістів в українській економіці останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. найбільшу частку складали підприємці єврейського, російського та польського походження. Згідно з переписом 1897 р., серед самодіяльного населення, яке жило з прибутків від капіталів, українські підприємці становили 29,12%, російські – 38,64%, польські – 8,97%, а єврейські – 15,68%. Відповідно торгівлю та торгово-кредитні операції здійснювало 13,43% українців, 16,24% – росіян, 1,03% – поляків і 63,72% – євреїв, які після українців (17 005 688 осіб) та росіян (2 767 951 особа) утримували третє місце за кількістю осіб (1 908 465) серед усього населення України¹⁸. Таким чином, найбільш підприємливим у цей час виявився єврейський етнос. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів російського уряду стосовно євреїв, вони виявили велику активність до посередницької діяльності. Відповідно вони мали і більш виразну буржуазну структуру.

Після них за своєю впливовістю у підприємництві йшли росіяни, до яких належала й певна частина зросійщених українців. Активна експансія російських купців в українські землі почалася ще у першій половині ХІХ ст. Підкріплена офіційною політикою, вона найбільш повно проявилася у великих містах України. Заможним купцям-переселенцям із Великої Росії були надані значні пріоритети і пільги, у підсумку вони відразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва. Великі можливості для підприємницької діяльності в українських землях мали також російські поміщики, які ще з часів Петра І почали тут оселятися. Засилля російських купців і поміщиків в Україні, яких підтримувала державна бюрократична машина, зміцнювало в краї позиції російського етносу взагалі та підприємців зокрема. Така ситуація цементувала великодержавницьку політику

¹⁶ *Эвентов Л.Я.* Иностранные капиталы в русской промышленности. – Москва; Ленинград, 1931. – С.45–47; *Оль П.В.* Иностранные капиталы в России. – Петроград, 1922. – С.146, 235.

¹⁷ *Крутіков В.В.* Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. – С.61.

¹⁸ *Лазанська Т.І.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Вип.1. – К., 2000. – С.114–115.

Російської імперії стосовно українського та інших етносів, які проживали на українських землях.

Українці, як правило, свої зусилля зосереджували переважно в землеробстві. Через психологічні, політичні та економічні особливості український етнос на початку ХХ ст. мав відносно нечисленну групу буржуазії, до того ж – економічно слабку. Капітали українських промисловців, за винятком окремих підприємців, як і торговців, були здебільшого невеликі, розпошені у різних, переважно менш значних, галузях промисловості. Серед нечисленної групи вітчизняних підприємців своєю діяльністю в економіці та у багатьох сферах громадського життя виділялися лише кілька визначних родин цукрових магнатів – Смиренки, Терещенки, Харитоненки, фінансист та промисловець у гірничій і металургійній галузях О.К.Алчевський.

Утім, хоча між різними групами підприємців існували значні розбіжності, вони все ж усвідомлювали себе єдиною соціальною групою, не дивлячись на станові, національні, релігійні відмінності, особливо коли це стосувалося їхніх безпосередніх економічних інтересів – власного збагачення. Оскільки одноосібних коштів і внутрішніх ресурсів для їх нагромадження у країні було недостатньо, то за відсутності значних капіталів засновувати великі підприємства здатні були акціонерні товариства. У них об'єднувалися власники різних за розмірами капіталів, представники різних станів і національностей. У результаті такої спільної участі у діяльності акціонерних товариств і торгових домів зникала як станова, так і національна відмінність підприємців. При цьому мав значення лише розмір вкладених кожним із суб'єктів коштів. Для прикладу, до потужного Південноросійського Дніпровського металургійного товариства, створеного у 1887 р. (основний капітал 7,5 млн руб.), входили дійсний статський радник князь В.М.Танішев, дворянин В.О.Ляський, лодзинський купець І-ї гільдії Е.Гурберт, німецькі піддані В.Рау і Р.Сюрмонд, бельгійці К.Деллау-Мат'є, барон де Макар, Г.Пастор і А.Грейнер. Як видно, поряд із титулованою знаттю почесні місця в товаристві посіли купці та безрідні промисловці – німці, бельгійці, поляки і росіяни¹⁹. Перелік такої економічної співпраці у капіталістичних об'єднаннях на українських землях можна було продовжити.

Представники торгівлі та промисловості внаслідок свого нового економічного становища з останньої третини ХІХ ст. стають важливим суб'єктом громадської діяльності. Саме з ними був пов'язаний важливий етап в історії доброчинства, меценатства, освітньо-культурного поступу. При цьому соціальне становище підприємця-капіталіста навіть на межі ХІХ–ХХ ст. продовжувало залишатися ще досить неоднозначним. З одного боку, він сприймався суспільством як носій прогресу, який своєю підприємницькою діяльністю сприяв розвитку економіки, а з іншого, – як «павук», або ж «глитай», тобто типовий експлуататор армії найманих робітників, що збагачувався за їх рахунок. Такий критично-негативний образ капіталіста-підприємця спричинила значною мірою тогочасна історична реальність.

¹⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні... – С.160.

Незавершеність процесу первісного нагромадження капіталів, який химерно переплітався у цей час із методами буржуазного накопичення, викликав серед новонародженої буржуазії непомірну тягу до збагачення, нерозбірливість у засобах його досягнення, обмеженість інтересів, деспотизм і невігластво. На зображення цих негативних рис характеру молодшої буржуазії було спрямоване й літературне вістря цілої плеяди українських та російських письменників²⁰.

За міською реформою 1870 р. сфери діяльності державної адміністрації та місцевого самоврядування були значно розмежовані, що надавало заможним мешканцям міст досить широкі можливості для порядкування місцевим життям та муніципальним майном. Значну роль у діяльності дум, особливо великих міст, в епоху стрімкого розвитку ринкових відносин продовжували відігравати представники торгово-промислового капіталу, які багато в чому саме завдяки цьому органу самоврядування визначали обличчя міст.

Найбільш далекоглядні підприємці все більше відчували зв'язок із суспільством, яке потребувало розвитку освіти, науки та культури. Поряд з опікою незахищених прошарків суспільства, вони звертали свою увагу на розвиток освіти серед народу. Постійно відчуючи брак досвідчених кадрів, їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітників та службовців є набагато продуктивнішою. Тому вони організували загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Заняття благодійністю не було характерним для всього підприємницького прошарку. До такої діяльності зверталися переважно представники великої буржуазії. Для дрібних та середніх промисловців і комерсантів, котрі становили підприємницьку більшість, переважаючими і на початку ХХ ст. були методи первісного нагромадження капіталів²¹. Брак вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва в пореформений період супроводжувався накопиченням їх уже на новій капіталістичній основі. До відвертих пограбувань робітника на початку індустріального розвитку долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту. За рахунок цього підприємець досягав значних надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином капітали. Російський історик В.Я.Лаверичев, говорячи про місце купецького стану у суспільному житті пореформених років, зазначив, що «переважаюча у більшій частини купецтва невтримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем свого стану»²².

²⁰ Лазанська Т.І. Витрати підприємців – С.115.

²¹ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. К завершению исследовательского проекта Института российской истории РАН // Отечественная история. – 1998. – №6. – С.41.

²² Лаверичев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – Москва, 1974. – С.80.

Частково погоджуючись із такою оцінкою, слід зазначити, що вже з кінця XIX ст., зі зростанням економічної могутності промисловців та акціонерних товариств, на багатьох великих підприємствах відрахування на навчальні і лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Зміна поколінь, що відбулася на межі сторіч, супроводжувалася появою підприємців нового типу у період капіталістичного нагромадження. Чимало представників молоді буржуазії відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками. Проте й напередодні 1917 р. культурні характеристики торгово-промислового прошарку тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра підприємництва²³.

На відміну від промисловців, значна частина торговельної буржуазії навіть на початку XX ст. не мала відповідної загальної і спеціальної освіти, відзначалася низьким рівнем культури тощо. Інтереси цього численного прошарку буржуазії не виходили за межі вирішення суто господарських проблем. Громадська діяльність більшої частини торговців була обмеженою. До того ж стан промисловості в українських губерніях був помітно нижчим від його рівня в європейській частині Росії, відповідно в Україні залишалися сприятливі умови для жорстокішої експлуатації робітничого класу. Таке становище було притаманне здебільшого для етапу розвитку ринкових відносин у передреформену та перші десятиліття пореформеної доби, ніж для більш зрілого періоду на межі XIX–XX ст. У цей час утверджувалася думка про те, що всі люди однакові, незалежно від походження. Серед багатіїв дедалі більше ставало тих, хто вийшов із соціальних низів, але завдяки здібностям або спритності домогся високого положення. Доброчинство сприймалося вже як громадська чеснота, всіяко заохочувана релігією. До того ж на надмірні утиски з боку багатіїв біднота нерідко відповідала грізними заворушеннями. Зрештою, економічний стан підприємців впливав на їх участь у вирішенні соціальних і культурно-освітніх потреб суспільства в цілому і, зокрема, робітників.

Водночас практична участь буржуазії у вирішенні гострих соціальних потреб усього суспільства була значно ширшою. Крім постійних відрахувань на робітничі потреби, окремі промисловці й купці, великі представницькі бізнесові організації, такі, як з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, біржові комітети, купецькі товариства тощо провадили широку благодійну роботу, спрямовану на задоволення потреб більш широких кіл суспільства, засновуючи середні й вищі навчальні заклади, музеї, споруджуючи лікарні, притулки для дітей та дорослих, пологові будинки, утримуючи власними коштами безліч добродійних організацій, покликаних дбати про соціально знедолених і матеріально неспроможних людей.

Саме з рук ділових людей різні сфери суспільного життя отримали міцну матеріально-фінансову підтримку, а отже, новий розмах. Психологія чималой кількості купців і промисловців, особливо тих, які походили з нижчих

²³ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії добродійності. – К., 2004. – С.42–43.

станів, під впливом подальшої еволюції суспільства по шляху буржуазного творення зазнавала помітних змін. Багато з них намагалося засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, набути значної ваги в справі міського самоврядування як гласні дум, а іноді – як їх голови, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Все це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі²⁴.

Таким чином, виступаючи організаторами і творцями економічного життя, кращі представники молоді буржуазії в пореформеній час поступово усвідомлювали тісний взаємозв'язок між особистим і суспільним багатством, набували значної ваги у справі місцевого самоврядування, поступово спрямовували свій погляд на допомогу збіднілим співвітчизникам, ставали засновниками великих освітньо-культурних та громадських починань. Ліберально налаштовані промисловці і купці, маючи у своєму розпорядженні великі кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах, як почесні члени благодійних товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних та освітніх закладів.

Захист інтересів і всіляка підтримка російської буржуазії були характерними рисами політики самодержавства. Правлячі кола усвідомлювали необхідність заохочення найбільш активних підприємців, які досягли великих успіхів на професійній ниві та зробили значний внесок у розвиток різних галузей суспільного життя. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, «маючи на увазі пожвавлення доброчинності і з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних доброчинних товариств і закладів, які не мають ніяких службових обов'язків, зрівняні статутами і штатами цих установ до осіб, котрі знаходяться на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини і розряди по шиттю на мундир»²⁵.

Служба в міських, земських чи господарських установах, участь у діяльності благодійних організацій, членство в опікунських радах шкіл, училищ, притулків, лікарень тощо – вважалися державною справою і постійно заохочувалися владою, яка нагороджувала найбільш визначних діячів орденами, надавала їм чини, почесні звання і станові права. Тому поняття «державної служби» охоплювало не тільки систему адміністративного апарату. Як писав наприкінці XIX ст. відомий російський міністр фінансів С.Ю.Вітте, «красні мистецтва, література, наука, прикладні знання, промисловість, торгівля, сільське господарство, громадське управління, благодійність – усе це в нас у Росії перебуває на державній службі, якщо не в цілому, то у всякому разі в значній своїй частині»²⁶.

²⁴ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.5. – К., 2003. – С.50.

²⁵ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – С.61.

²⁶ Донік О.М. Родина Терещенків... – С.44.

Державний апарат, який не був у змозі задовольнити зростаючі освітні, культурні й інші соціальні запити суспільства, ставав на шлях заохочення розвитку благодійності, спонукував підприємців дбати про задоволення соціальних, освітніх та культурних потреб як у цілому всього населення, так і робітників підприємств. За підрахунками Т.І.Лазанської, відрахування промисловців України наприкінці XIX ст. на всі соціальні потреби робітників становили всього 0,43% від загальної вартості виробництва, а соціальні витрати підприємців на 1 робітника становили 8,33 руб. на рік²⁷. Утім, ці дані стосувалися лише тих галузей виробництва, які не обкладалися акцизним збором – цукрової, горілчаної, тютюнової, сірникової, а також гірничої і гірничозаводської. У цих найбільш розвинених галузях відрахування на соціальні потреби були не меншими.

У 1900 р. із державного бюджету Росії було виділено (загальна сума витрат складала 1 757 387 тис. руб.): на облаштування технічних і ремісничих училищ – 54 тис. руб.; на стипендії та іншу допомогу студентам дев'яти університетів (майже 20 тис. осіб) – 242 тис. руб.; на боротьбу з епідемічними хворобами – 10 тис. руб.; на допомогу «закладам громадської опіки» – 38 тис. руб.; на утримання п'яти найбільших музеїв імперії – 121 тис. руб.²⁸ Наведені дані вказують на відсутність належної уваги до освіти, охорони здоров'я і культури з боку російського уряду. Зокрема, на потреби Академії наук та її установ асигнувалося на рік 1,3 млн руб., тоді як на утримання лише урядовців – понад 2 млн руб., а на відомство Святійшого Синоду – понад 23 млн руб.²⁹ На тлі таких мізерних державних субсидій значення приватних пожертв було особливо вагомим, а їх роль у суспільстві дедалі зростала. Звичайно, такими заходами не можна було кардинально змінити стан освіти чи поліпшити загальні умови життя народу, але слід враховувати й те, що завдяки благодійництву буржуазії здобуло освіту чимало молодих людей, було врятовано немало життів нужденних людей.

Різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж представників ділових кіл у суспільстві. Найпоширенішою формою відзнаки доброчинців було надання їм чинів та орденів. Нерідко вони входили до штату Імператорського людинолюбного товариства або Відомства закладів імператриці Марії, що перебували під опікою царської родини. Чинами та орденами уряд нагороджував їх за вислугою років, відзначаючи таким чином значний благодійний внесок у відповідну сферу суспільного життя. Зокрема наприкінці XIX ст. в Російській імперії існувало 27 жалуваних нагород: 12 чинів і 15 орденів³⁰.

Проте саме професійна діяльність окремого капіталіста до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов'язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. Підприємці,

²⁷ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – С.116–117.

²⁸ Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – Москва, 1989. – С.13.

²⁹ Там же.

³⁰ Шепелев Л.Е. Отменённые историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Ленинград, 1977. – С.93.

які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, державних і добродійних організацій, або іншим неслужбовим шляхом, у дійсності не мали чи не користувалися «казенним жалуванням»³¹.

В останній третині XIX – на початку XX ст. десятки представників торгово-промислових родин в Україні, розбагатіли купці внаслідок ділової активності отримали престижне звання спадкових почесних громадян, яке вказувало на приналежність до вищого міського прошарку. Найвищою й найбажанішою формою заохочення було пожалування спадкового дворянства, хоча випадки його отримання за успіхи на підприємницькій ниві були доволі рідкісним явищем. Як правило, великим підприємцям дворянство жалувалося не тільки за значні економічні успіхи, а за благодійний внесок на користь суспільства³². В Україні у вказаний період серед купців спадкове дворянське звання отримали, зокрема, цукрозаводчики Терещенки (1870 р.) і Харитоненки (1901 р.).

До революції 1905–1907 рр. політична діяльність мала суворо окреслені межі, що не давали можливості відкрито брати участь у політичному житті країни торгово-промислому прошарку. В інтересах економічної модернізації країни самодержавний уряд допускав об'єднання підприємців у представницькі й дорадчі організації – такі, як купецькі товариства, біржові комітети тощо. Однак рівень їх компетенції був жорстко обмежений господарськими питаннями. Економічна політика уряду, спрямована на посилення протекціоністського захисту російської промисловості від іноземної конкуренції, у цілому відповідає інтересам підприємницьких кіл. З іншого боку, економічний союз бізнесу та влади в другій половині XIX ст. був певною платою за політичне безправ'я буржуазії³³.

Складні проблеми соціального становища країни викликали відтік поміркованих, економічно потужних й освічених представників торгово-промислових кіл у сферу громадської діяльності, насамперед благодійності, яка демонструвала чималі громадські можливості підприємців, що яскраво розкривалися в їх участі в органах місцевого самоврядування. Із переходом протягом останньої третини XIX ст. до сфери компетенції земств і міських дум багатьох лікарень, закладів громадської опіки, навчальних закладів практика їх опіки підприємцями отримала нові стимули для свого розвитку. У таких умовах спектр мотивів благодійності у представників торгово-промислових кіл розширювався за рахунок «мотиву довіри до громадського самоврядування»³⁴.

Таким чином, з останньої третини XIX ст. внаслідок свого нового економічного становища важливим суб'єктом громадської діяльності в Україні стають представники торгово-промислового прошарку, з яким був пов'язаний

³¹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії добродійності. – С.45–46; Боханов А.Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – С.51–52.

³² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – С.121.

³³ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. – С.43.

³⁴ Там же. – С.249.

важливий етап освітньо-культурного поступу, розвиток благодійності й меценатства. Такою діяльністю займалися як окремі, найбільш освічені, далекоглядні, ліберально орієнтовані підприємці, кількість яких із кожним десятиліттям зростала, так і їх представницькі та професійні об'єднання. Розміри пожертвувань промисловців і купців залежали від матеріальних можливостей, особистих рис, поточного стану справ, загальної економічної і фінансової кон'юнктури, ступеня організованості в межах галузі і країни.

Громадська діяльність представників торгово-промислового прошарку активно стимулювалася урядовими структурами. Багато з них брали участь у благодійних акціях як заради підвищення власного соціального статусу і престижу через надання їм урядом звань і чинів, нагородження орденами, особистої зацікавленості у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної господарської діяльності, самоутвердження в суспільстві, так і сповідуючи релігійність, розуміли доброчинність як важливий громадянський обов'язок. Загострення багатьох соціальних проблем у пореформеному суспільстві, викликаних розвитком капіталізму, спонукали підприємців власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи своє важливе місце в його поступі до цивілізованих форм буття.

Представники великої буржуазії українського походження та багато інших ліберально налаштованих підприємців різних національностей, які проживали в Україні в останній третині XIX – на початку XX ст., стали відомими діячами громадського самоврядування, благодійниками й меценатами, котрі зосередили свою увагу у тих сферах суспільного життя, які в умовах розвитку капіталізму в Україні набували першочергового значення.

The article presents socio-cultural reference of entrepreneurs of Ukraine in the last third of XIX – early XX, the period, when because of new economical situation, members of industrial-commercial stratum become important subject of social work, which was connected with important stage of educational-cultural progression, development of charity and sponsorship.

